

تحقیقات تاریخ اجتماعی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
دوفصل نامه علمی، (مقاله علمی-پژوهشی) سال نهم، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۹۸، ۳۱۳ - ۲۸۱

نفت شاه (نفت شهر)

بررسی جغرافیای تاریخی و تکوین شهر نفتی در ایران*

فرشته ازره* روح اله بهرامی**
فرهاد پوریانژاد*** جعفر آقازاده****

چکیده

اکتشافات نفتی یکی از مؤلفه‌های اساسی در شکل‌گیری شهر در تاریخ جهان معاصر به شمار می‌آید. یکی از این شهرهای نفتی که تا کنون مورد توجه و بررسی علمی قرار نگرفته است نفت شاه در مرزهای غربی ایران است. این پژوهش با اتخاذ روش تحلیلی-توصیفی و با بررسی مولفه‌های مورد نظر برای نخستین بار به چگونگی تاریخ اکتشافات نفتی، روند تکوین و شکل‌گیری تاریخی و ساختار شهری نفت شاه (نفت شهر) به‌عنوان یکی از شهرهای نوین و مبتنی بر انرژی در تاریخ معاصر ایران می‌پردازد. نتایج پژوهش نشان داده که نفت و تأسیسات نفتی

* این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشدخانم فرشته ازره با عنوان «بررسی تاریخ تحولات و اکتشافات نفت در ایالت کرمانشاه، از آغاز تا کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ش.» در گروه تاریخ دانشکده ادبیات دانشگاه محقق اردبیلی است.

** روح‌الله بهرامی، دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران، Friazrh@gmail.com
*** فرهاد پوریانژاد، استادیار گروه تاریخ، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران، f.pouria@gmail.com

**** دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران j.agazadeh@uma.ac.ir
تاریخ دریافت: ۹۸/۰۴/۱۲ تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۷/۲۸

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies).
This is an Open Access article distributed under the terms of the **Creative Commons Attribution 4.0 International**, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose

نقش مهمی در شکل‌گیری شهر، ترکیب جمعیتی، تکوین هویتی، ساختار و نظام شهری نفت شاه به عنوان شهری نوپدید در حاشیه‌ی مرزهای غربی ایران و در جنوب غربی کرمانشاه ایفا نموده است. شهری که بقاء و حیات آن تنها به منابع نفتی، انرژی، انتظام و امنیت مبتنی بر حراست از تأسیسات نفتی استوار بوده است. **واژگان کلیدی:** ایران، کرمانشاه، نفت، نفت شاه (نفت شهر)، شهر نفتی.

۱. مقدمه

نفت شاه (نفت شهر) در حاشیه‌ی مرزهای غربی ایران در استان کرمانشاه، یکی از شهرهای نوپدید است که در آغاز قرن بیستم در تاریخ معاصر ایران شکل گرفته است و طی چندین دهه به خاطر ضرورت‌های فنی، مهندسی و توسعه تأسیسات نفتی و نیازهای کارگری توسعه پیدا کرد اما با وقوع انقلاب اسلامی و سپس جنگ ایران و عراق به اشغال عراق درآمد و تمام شهر به‌جز تأسیسات نفتی آن ویران شد و تا پایان جنگ در اشغال عراق باقی ماند. بررسی تاریخ تحولات نفت در کرمانشاه به‌ویژه چگونگی ظهور این شهر نوپدید بر اساس اکتشافات و منابع نفتی از مسائل مهم تاریخ معاصر ایران در غرب کشور و ایالت کرمانشاه است.

پیشینه: تاکنون چگونگی شکل‌گیری و تکوین نفت شاه (نفت شهر) در عرصه‌ی تحولات تاریخ ایران معاصر و ایالت کرمانشاه مورد توجه محققان قرار نگرفته است. به‌جز برخی گزارشات و خاطرات پراکنده از نفت شهری‌ها که پس از جنگ ایران و عراق و ویرانی نفت شهر هنوز در سودای بازگشت دوباره به آن شهرند، تحقیقات علمی و پژوهشی درباره‌ی تاریخ، جغرافیای تاریخی و چگونگی تکوین و پدید آمدن این شهر نوین در تاریخ معاصر ایران صورت نپذیرفته است. کتابچه‌ی «تاریخ نفت شهر» کریم کریم پور و «نفت شهر در آینه تاریخ» مصطفی میهن زاده تنها یک گزارش کوتاه و مشتمل بر خاطرات اهالی نفت شهر است و به‌عنوان آثار عامه‌پسند به شمار می‌آیند و تاکنون با وجود یک قرن از سپری شدن اکتشافات نفتی در غرب ایران و ایالت کرمانشاه چگونگی سیر اکتشافات و تحولات نفت و شکل‌گیری یکی از نخستین شهرهای نوپدید و نفت محور مورد بررسی و پرسش و مطالعه علمی واقع نشده است.

روش و پرسش: در این جستار با اتخاذ روش تحلیلی - توصیفی و بر اساس منابع، روایات، خاطرات، اسناد و مدارک تاریخی و مشاهدات میدانی به دنبال پاسخ به پرسش‌ها و ابهامات موردنظر در این پژوهش هستیم و با اتکاء به شیوه‌های اسنادی و آگاهی‌های میدانی و بهره‌گیری از منابع مکتوب و کتابخانه‌ای، این پژوهش را در چند مبحث دنبال کرده‌ایم تا روشن شود که شهر جدید نفت شاه (نفت شهر) چگونه پدید آمده است و چه تسمیه و جغرافیای تاریخی و نفت به‌عنوان منبع نوین انرژی چه نقشی در شکل‌گیری و ظهور این شهر ایفا نموده است؟ بر این اساس ابتدا محیط و محدوده جغرافیایی نفت شهر موردبحث و بررسی قرار گرفته است، سپس با بررسی وجه‌تسمیه، پیشینه شهر و روند نخستین اکتشاف نفتی، تحولات تاریخی و تکوین نفت شاه موردبحث و بررسی واقع شده است.

۲. محیط طبیعی و جغرافیای نفت شهر

استان کرمانشاه در نوار غربی ایران یکی از مهم‌ترین نواحی ایران است که جغرافیای طبیعی آن حاصل تحولاتی است که طی ادوار مختلف زمین‌شناسی شکل گرفته است. مطالعات زمین‌شناسی و تاریخی نفت در کرمانشاه از اواخر دوره قاجاریه آغاز شد و به‌مرور بیشتر موردتوجه قرار گرفت. شرایط جغرافیایی، زمین‌شناسی و آب و هوایی سبب تشکیل نفت در نواحی مختلف در ایران شده است. طبق مطالعات انجام‌شده تشکیل نفت در ایران به هزاران سال قبل یعنی دوران سوم و چهارم زمین‌شناسی بازمی‌گردد که این ماده‌ی آلی معدنی با انباشت لاشه موجودات ریزی به نام «پلانکتون» در حفره‌ها و لایه‌های مختلف زیرزمینی به وجود آمده و در نقاطی، مانند نفت شاه در غرب ایران که شرایط خروجی را دارند، به همراه گاز و نمک با فشار به‌صورت ترشحاتی سیاه‌رنگ از سطح زمین خارج می‌شوند (ذوقی؛ ۱۳۷۰: ۹/میرترابی؛ ۱۳۸۴: ۱۲). از مدت‌ها قبل از قرارداد داری با مطالعات جغرافیایی و زمین‌شناسی نمایندگان دول غربی به وجود منابع نفتی در ایران و پی بردند و میدان‌ها نفتی در استان کرمانشاه و اطراف قصر شیرین یکی از این کانون‌ها بوده است (جعفری، ۱۳۸۴؛ ۹۹۷). مهم‌ترین گزارش در این خصوص مربوط به هیئت علمی فرانسوی به سرپرستی ژاک دورگان باستان‌شناس فرانسوی بود که آن را در مجله‌ی معادن پاریس به چاپ رساند و بیان کرد که

در غرب ایران، در جایی موسوم به چیا سرخ، نفت وجود دارد (مطیعی؛ ۱۳۸۳؛ ۱۶، ۱۳۷۵: ۳۱۵-۲۱۲). چاپ این گزارش سبب گردید که دولت‌های اروپایی برای دستیابی به منابع نفت ایران، در صدد گرفتن امتیازاتی از پادشاهان قاجار برآیند که امتیاز داری یکی از مهم‌ترین آن‌ها بود (راسخی لنگرودی: ۱۳۸۵: ۳۸-۳۳) که سرآغاز اکتشافات نفت و صنعت نفت در ایران و کرمانشاه بود. توسعه تحقیقات نفتی در غرب ایران به مرور سبب احداث شهری نفتی به نام «نفت شاه» شد که میدان نفتی آن در سال ۱۳۰۶ ش. توسط انگلیسی‌ها کشف شد و توسعه پیدا کرد. این میدان نفتی در مقابل ناحیه‌ای موسوم به «نفت خانه» عراق قرار داشت که با توجه به پیشینه و ادعای دولت عثمانی در این منطقه و بعدها تداوم این ادعا از سوی دولت عراق طی عهدنامه‌ای در سال ۱۷ تیرماه ۱۳۱۶ ش. از ایران جدا شد و به دو قسمت تقسیم گردید. قسمت غربی آن تحت عنوان نفت خانه به خاک عراق ملحق شد و قسمت غربی هم بعدها نفت شاه نام‌گذاری شده و به دولت پهلوی ایران واگذار گردید (امینی؛ ۱۳۸۲؛ ۲۶۳-۲۶۱).

یکی از شهرهایی که با توجه به تحولات و قابلیت‌های مبتنی بر منابع طبیعی - معدنی و ملاحظات امنیتی - سیاسی شکل گرفت شهر «نفت شاه» یا همان نفت شهر امروز است. طبق بررسی‌های انجام‌شده و تحلیل نقشه‌های جغرافیایی، نفت شاه یا نفت شهر در مدار ۴۵ درجه طول شرقی و ۳۴ درجه عرض شمالی قرار گرفته است و از نظر موقعیتی بالاتر از خط مرزی ایران و عراق یعنی در ارتفاع ۱۳۹ متر از سطح دریا، قرار دارد و نزدیک‌ترین نقطه‌ی مرزی ایران به خاک عراق است (اتو اطلس ایران؛ ۱۳۹۲: ۳۷؛ میهن زاده؛ ۱۳۹۵؛ ۱۱۸). این شهر از سمت شمال با شهرستان قصر شیرین، از جنوب با خاک عراق، از شرق با بخش سومار و از سمت غربی با نفت خانه عراق همسایه است و جزء بخش سومار شهرستان قصر شیرین محسوب می‌شود (کریم پور؛ ۱۳۹۴: ۹). هم‌جواری با جلگه‌ی عراق سبب به وجود آمدن آب‌وهوای سرد و خشک در زمستان‌ها و خیلی گرم در تابستان در این ناحیه گردیده است. اراضی اطراف نفت شاه در قسمت غرب و جنوب که با عراق هم‌جوار شده‌اند به علت آب‌وهوای گرم داری تپه‌ها و شوره‌زار است. رودخانه کن گیر (در زبان محلی کنیر) و

رودخانه آب نفت (چم نفت) که از شمال شرقی سومار سرچشمه می‌گیرند پس از گذر از این منطقه به رودخانه دیاله در خاک عراق می‌ریزند. وجود سفره‌های زیرزمینی نفت و املاح زیاد موجود در خاک سبب شده که آب منطقه تلخ و شور و غیرقابل شرب باشد. به همین جهت آب شرب نفت شاه از ۸ مخزن تعبیه‌شده در مسیر رودخانه کنگیر تأمین می‌شود که عبارت‌اند از: چم آقا (چم در زبان کردی یعنی رودخانه)، دیاله در قسمت عراق، طینه، رودخانه گلال، چم سمسون، چم سیزده و خود رودخانه کنگیر (میهن زاده؛ ۱۳۹۵: ۱۳۵-۱۳۴). در ناحیه نفت شاه به دلیل بالا بودن میزان تبخیر و عدم بارندگی کافی، پوشش گیاهی رشد چندانی نداشته است و باران‌های سیلابی که در گذشته رخ داده، باعث انباشت اجساد موجوداتی شده که یکی از علل اصلی وجود نفت و علت شکل‌گیری شهر نفت شاه در این منطقه هستند (سیستانی؛ ۱۳۷۱: ۱۰۸). در اینجا ابتدا به وجه تسمیه نفت شاه می‌پردازیم و سپس با بررسی موقعیت شهر، چگونگی شکل‌گیری آن را بیان می‌کنیم.

۲،۱ از طینه تا نفت خانه

تکوین و شکل‌گیری نفت شاه به‌عنوان نخستین شهر نفت بنیاد ایران طی سه دهه از قرارداد داری در ۱۲۸۰ تا ۱۳۱۰ اتفاق افتاد و هسته اصلی شهر نفت شاه بر اساس منابع غنی نفت و در اطراف چاه‌های نفتی پدید آمد. از این‌رو منطقه نفت‌خیزی که بعد از سه دهه نفت شاه نامیده شد مشتمل بر چند نقطه جغرافیایی بود که تا پیش از آن محلی مناسب برای سکونت و اجتماعات شهری نبوده است و طی دوران مختلف نام‌های گوناگون داشته است ولی با اکتشاف نفت و مطابق ابلاغ رسمی دولت در عصر رضاشاه نفت شاه نامیده شد. با توجه به موضوع و محوریت این پژوهش لازم است نام‌های نفت شاه و وجه تسمیه آن طبق منابع و دیدگاه‌های مختلف مورد بررسی قرار بگیرد. از زمان انعقاد قرارداد داری یعنی ۱۲۸۰ ش. تا سال ۱۳۱۳ ش. نام‌های مختلفی از جمله: طینه، کنگاوس، منصورآباد، نطف کنگاوکش و نفت خانه داشته است و بعد از آن به نفت شاه تغییر نام پیدا کرد و با پیروزی انقلاب اسلامی به نفت شهر تبدیل شد. یکی از این نواحی تشکیل‌دهنده شهر طینه: (tênh) بوده، طینه واژه‌ای در زبان کردی است که دو معنی مختلف دارد که گاهی به معنی چشمه و

گاهی به معنای تشنه است. در مورد شکل واقعی و معانی این لغات و با استناد به آن‌ها می‌توان معانی واژگان: طینه، تینه یا طینی را به‌عنوان یکی از نامه‌ای محلی و از نخستین نامه‌ای نفت شاه دانست که می‌شود از نظر لغوی با اشکال مختلف آمده است و بیشتر به معنای گل، نم و کلوخ، سرشت و طینت نهاد و قطرت و خلقت و آب دهان و تار عنکبوت آمده است (غیاث اللغات؛ ۱۳۶۳: ۵۶۲؛ دهخدا؛ ۱۳۳۵: ۳۹۸؛ عمید؛ ۱۳۶۰: ۱۴۱۰؛ انوری؛ ۱۳۸۱: ۴۹۲۴) در برخی منابع جغرافیایی به واژه به‌عنوان یک نام جا به‌صورت طینه و طین الارض به‌عنوان یکی از احجار معدنی اشاره شده است (معجم البلدان؛ قرن ۱۳: ۶۳؛ مستوفی، دهخدا؛ ۱۳۳۵: ۳۹۹). این واژه در زبان بومی و کردی نیز به معنای چشمه نزدیک‌تر است لذا چنین نامی اسم بامسمای برای این مکان بوده.

در فرهنگ لغات کردی نیز این دو شکل واژه «طینه» و «تینه» هر دو استعمال شده است و اماکن و نواحی مختلفی نیز به این نام شناخته شده‌اند. به‌طور مثال در فرهنگ کردی واژه‌های تینی، طینه و همچنین واژه‌های طین، طینت، و طینه به هر دو شکل استعمال شده‌اند و در کردی به معنای هه رگ، خرگ، خری یعنی گِل به‌کاررفته است (صفی زاده بورکه بی؛ ۱۳۸۰: ۵۰۸، ۱۱۴۸) همچنین برای این واژه معانی و واژگان کردی دیگر نظیر کانی، چاوه، سرچاوه تینگ تیه نی، کانی، کانیاو، کئی، کیه نی، کیه نی، که هنی، که ونی، هینی، هه نی، تیه نی، تیه نگ، تینی به معنی تشنه و کانی به معنی چشمه و کانی او یا کانیاو به معنی زمینی که از آب چشمه آبیاری می‌شود و یا چشمه ای که آب آن روان است (روحانی؛ ۱۳۹۲: ۸۴۷؛ هزار؛ ۱۳۹۲: ۱۷۷، صفی زاده، همان: ۱۱۴۵). با توجه به آنچه ذکر شد باید بیان کرد که تینه در زبان کردی مترادف‌های زیادی دارد که به علت نزدیکی معانی آن‌ها به یکدیگر و اینکه همگی معنای چشمه یا تشنه می‌دهند، طینه می‌تواند نامی مناسب برای نخستین مکانی باشد که بعداً نفت شاه در آنجا پدید آمد و توسعه پیدا کرد وجود چشمه‌های آب، شوری آب منطقه و هم وجود نشانه‌های از مواد نفتی و چشمه‌های نفت را می‌توان از عوامل نام‌گذاری این مکان در زبان و گویش محلی در نظر آورد. در بررسی‌های میدانی مطابق اقوال برخی از اهالی قدیم نفت شهر درباره‌ی اطلاق واژه‌ی طینه که نام اولین سکونتگاه ایلی در نفت شاه

بوده، و معتقدند که رودخانه‌های فصلی اطراف سومار و نفت شاه دارای آب‌شور هستند. از این رو در تابستان‌ها به علت شدت گرما آب آنجا خشک می‌شده و زمین همانند یک فرد تشنه آب را مکیده (میهن زاده؛ مصاحبه ۲۲ فروردین ۱۳۹۸). با توجه به آنچه در بالا در خصوص معانی واژه‌های طینه و تینه و مشتقات آن‌ها در مختلف آمده است باید گفت معنای چشمه برای این مکان می‌تواند صحیح‌تر باشد. چراکه در فرهنگ‌نامه‌های مختلف این واژه بیش‌تر به معنی نمناک به‌کاررفته است و نشان از وجود چشمه‌ای دارد که چیزی مانند آب یا نفت از آن می‌تراود و این معنی هم به معنای این واژه در زبان کردی نزدیک‌تر است. پس طینه و تینه را می‌توان به‌عنوان یکی قدیمی‌ترین نام محلی برای نفت شاه یا نفت شهر می‌دانست یکی دیگر از نام‌های کهن‌تر نفت‌شاه **کنگاوکش / کنگاوس (Congavkush / Kongavos)** است که در منابع از جمله اسناد آمده و در میان مردم محلی هم شنیده می‌شود، واژه‌ی کنگاوس / نطف کنگاوگوش است که به دو صورت گُردی و عربی استعمال شده است که در ذیل هر دو واژه مورد بررسی قرار می‌گیرد: کن به زبان کردی یعنی دره، جای فرورفته و گود و شکافی که پس از یک بلندی در زمین به خاطر جاری شدن آب ایجاد شده است، نفت شهر از نظر موقعیت جغرافیایی پایین‌تر از سایر شهرها قرار دارد و هموارتر است و فرورفتگی که در محدوده میادین نفت وجود دارد برخی نظریات در باب وجه‌تسمیه این مکان حاکی از آن است که چون احشام و چارپایان خصوصاً گاوها به‌سختی از آن عبور می‌کرده به این نام معروف شده است (میهن زاده؛ ۱۳۹۵: ۳۷). البته به لحاظ لغت‌شناسی درباره‌ی وجه‌تسمیه این مکان محتمل و نزدیک به‌واقع است که واژه‌ی کنگاوس که مورد استعمال است همان کنگاوش تحریف واژه کنگاوگوش باشد به معنای تنگه‌ای یا کنده و رودخانه‌ای که گاوی در آنجا کشته‌شده باشد و به همین دلیل این مکان به‌عنوان کنگاوگوش مشهور شده است که به‌طور قطع ترکیبی از سه واژه‌ی کن + گاو + گُش است و شکل تحریف‌شده آن به‌صورت کنگاوس یا کنکاوس درآمده باشد. احتمال دیگر این است که این اسم ترکیب دو واژه‌ی کن + کاوه یا کاوس باشد که در ترکیب به‌صورت کنکاوس یعنی کن یا خندقی که کاوس آن را ایجاد نموده باشد. این ترکیب نیز ترکیب محتملی است چون کن

به معنی خندق است و پسوند کاوه نیز اسم خاص از کاوه است که گاه در لهجه محلی در کردی کاوس هم خوانده می‌شود لذا شکل اصلی این واژه به این اعتبار کنگاوس بوده است و در محل به شکل تحریف شده آن یعنی (کنگاووش) کن+گاوش تبدیل شده است و مورد استعمال مردم بومی قرار گرفته است. برخی کنگاوس را نخستین محلی در نفت شهر دانسته‌اند که مردم در آنجا مستقر شده‌اند. بدین معنی که در دوره رضاشاه، پس از آنکه چاه شماره ۱۳ در این محل حفر شده به مرور مردم منطقه و کسانی که در جستجوی کار به آنجا آمده بودند، در این محل اقامت کرده و محله‌ای را به وجود آوردند که ابتدا کنگاوکش یا کن کاوس و بعداً نفت شاه نامیده شده است (میهن زاده؛ ۱۳۸۵؛ ۱۴۳) در یک بررسی کلی برای واژه کنگاوس چنین می‌توان گفت که در این محدوده فرورفتگی‌های فراوانی وجود دارد که شاید به علت بارش باران های سیل آسا در گذشته ایجاد شده و به مرور فرسایش خاک را به دنبال داشته و شاید هم به علت تغییراتی بوده که در نواحی مرزی رخ داده است که مهم ترین علت آن ایجاد خندق یا کنده‌هایی برای دفاع در مقابل دشمن بوده است به هر حال و به طور کلی این اسم به اشکال مختلف کن کاوس، کن گاوگش و کن کاوش هر سه آمده است. به نظر می‌رسد نام «کنگاوس» به «کن گاوگش» نزدیک باشد. و برخی اسناد به دست آمده عنوان کنگاوکش را تأیید می‌کند (سند ضمیمه) به هر صورت تا قبل از پیدایش نفت توسط انگلیسی‌ها، این منطقه بدین نام خوانده می‌شده است و محل سکونت یا اقامتگاهی در آنجا وجود نداشته است. اما با حفر چاههای نفت در این مکان به مرور این منطقه دچار تحول شده است. بعد از سال ۱۳۰۶ش. که حفاری‌های نفتی در آنجا رونق گرفت، این مکان به نام دیگری تحت عنوان نفت خانه مشهور شده است. در اسناد و مدارک تاریخی دوره رضاشاه نام کنگاوکش آمده است. سندی به تاریخ سال ۱۳۱۳ش. نشان می‌دهد که مطابق دستورالعمل دولت وقت نام کنگاوکش یا نفت کنگاوکش (نفت خانه) به نفت شاه تغییر یافته است. این سند به طور قطعی معنای اصلی و نگارش صحیح این نام و واژه را برای ما مشخص می‌کند و از طرفی نشان می‌دهد تا ۲۳ خرداد ۱۳۱۳ش. یعنی یک سال بعد از قرارداد ۱۹۳۳م، نام های دیگری داشته است که در سند مذکور (سازمان اسناد و آرشیو ملی کشور: شناسه

۲۸۹ بررسی جغرافیای تکوینی و تاریخی ...

سند ۲۴۰/۲۵۵۱۲ آمده است و از طرف برای نخستین بار نام نفت شاه در این سند قید شده است.

۲,۲ نفت خانه (نفت خانه)

در متون تاریخی و فرهنگ لغات واژه نفت خانه کمتر مورد اشاره قرار گرفته و این محل را متعلق به عراق دانسته‌اند. در دانشنامه گیتاشناسی ذیل واژه‌ی نفت خانه آمده است: «میدان نفتی در خاور کشور عراق. مرز ایران و شمال خاوری بغداد» (جعفری، ۱۳۸۹: ۱۱۷۸). اما این واژه در اصل واژه‌ای فارسی است و از ترکیب فارسی نفت + خانه به وجود آمده که نشان‌دهنده تعلق آن به فرهنگ ایرانی است. به نظر می‌رسد که تا قبل از معاهده سرحدی میان ایران و عثمانی که طی پروتکلی به امضاء احتشام السلطنه رسید و واگذاری برخی نواحی ایران به خاک دولت عثمانی و عراق فعلی، نفت خانه محدوده نفت‌خیز متعلق به ایران بوده است و بعد از تأسیس دولت جدید عراق به دلیل اعمال نفوذ بریتانیا این ناحیه به دو قسمت تقسیم شد که قسمت شرق آن در سال ۱۳۱۳ ش. نفت شاه نامیده شد و قسمت غرب که بعداً طی قرارداد ۱۳۱۶ ش. به عراق واگذار شد نیز با عنوان نفت خانه باقی ماند. در اسناد مدارک تاریخی قبل از نام نفت شاه این منطقه نفت خانه نامیده می‌شده است (سازمان اسناد و آرشیو ملی کشور؛ همان). طی مطالعات انجام‌شده در سال ۱۳۰۲ ش. بر طبق مفاد قرارداد داری، شرکت نفت انگلیس و ایران پس از چپاسرخ اقدام به انجام کاوش‌های جهت نفت در سایر نواحی غرب ایران نمود. هیئت زمین‌شناسی شرکت نفت، متوجه این ماده معدنی در جنوب شهرستان قصر شیرین شد جایی که سابقاً آن را کن گاوکش یا کنگاوس و طنیه گفته‌اند. در چند نقطه از جمله خاک عراق فعلی چاه‌هایی حفر شد که نفت آن قابلیت تجاری نداشت. تا اینکه در سال ۱۳۰۶/۱۹۲۷ م. چاهی حفر گردید که میدان و منابع نفتی آن نیمی در خاک عراق جدید و بخشی دیگر در ایران قرار داشت (یعما، ۱۳۴۴: ۹۷). شرکت نفت انگلیس و ایران را که متوجه وجود نفت فراوان آنجا شده بود، به دلیل غنی‌تر بودن چاه‌های این منطقه نسبت به چپاسرخ، حفر چاه‌های نفت در آنجا آغاز کرد که اطراف آن تبدیل به محل سکونت مردم شد (همان: ۹۸/ بورس؛ ۱۳۴۷: ۵۲). چون بیشتر چاه‌هایی که مورد کاوش

قرار گرفته بود به نفت رسیده بودند. به همین جهت این مکان را در میان مردم «نفت خانه» خوانده می شد یعنی جایی که نفت فراوان در آن ذخیره شده باشد. در دیگر منابع مطالعاتی هم واژه‌ی نفت خانه به کار رفته است. در سندی که از سال ۱۳۰۸ ش. به دست آمده، یکی از متخصصان سابق نفت انگلیس در ایران، واژه‌ی نفت خانه به کار رفته است این سند گزارشی است درباره‌ی وضعیت چاه‌های نفت این حدود که در آن گزارش آمده است که چاه‌های مذکور جزو معادن نفت خانه است و اشاره کرده و نزدیکی چاه‌های نفت ایران را با چاه‌های قسمت عراق را مغایر با منافع ایران دانسته است (۱۳۷۸؛ نفت در دوره‌ی رضاشاه: ۱۶۲-۱۶۰). بر اساس مدارک دیگری که مربوط به دوره بعد از قرارداد سال ۱۳۱۳ ش. / ۱۹۳۴ م. به نفت خانه اشاره شده و بنا به دستور وزرات داخله اعلام شده که نفت خانه در مکاتبات رسمی از این تاریخ به بعد به نام «نفت شاه» تغییر نام پیدا کرده است (سازمان اسناد و آرشیو ملی کشور، ۱۳۱۳، ش: شناسه سند ۲۴۰/۲۵۵۱۲).

۳،۲ نفت شاه (Naft Shah)

برخی کاربرد واژه «نفت شاه» را به بعد از انعقاد قرارداد داری نسبت می دهند و می گویند به علت اینکه این قرارداد در زمان مظفر الدین شاه منعقد شده، آن را نفت شاه نامیده اند، در حالی که طبق اسناد غیر قابل انکار واژه‌ی «نفت شاه» با تصویب هیئت وزرا و ابلاغ وزارت داخله در سال ۱۳۱۳ ش. بکار رفته و قبل از آن نام های دیگری متداول بوده که در ذکر شدند (سازمان اسناد و آرشیو ملی کشور؛ شناسه سند ۲۴۰/۲۵۵۱۲). اما «نفت شاه» پس از این تاریخ مهم ترین نامی است که به این میدان نفتی داده شده است و در منابع و فرهنگ های عمومی و جغرافیای ایران بکار رفته است. به لحاظ لغوی فرهنگ نامه های معاصر عموماً نفت شاه را ناحیه ای نفت خیز در جنوب شهرستان قصر شیرین و از توابع بخش سومار ذکر کرده اند و بیان شده که در اینجا چاه های نفت متعدد وجود دارد که نفت آن به وسیله ی لوله از طریق سرپل زهاب به پاتاق سپس شاه آباد و بعد به پالایشگاه کرمانشاه منتقل می شود (دهخدا؛ ۱۳۷۷: ۲۲۶۲۴). دهخدا در ذیل واژه ی نفت شاه آن را قصبه ای کوچک از بخش سومار در نزدیکی قصر شیرین ذکر کرده است (همان). در فرهنگ جغرافیایی ایران

هم نفت شاه روستایی کوچک در اطراف و نزدیک مرز ایران و عراق بیان شده که اهمیت آن به خاطر چاه‌های نفت اطرافش است که فقط از چاه‌های شماره‌ی ۲۵ و ۱۳ آن نفت استخراج می‌شود (رزم‌آرا؛ ۱۳۳۱: ۴۵۶). از آنجایی که رزم‌آرا یک افسر ارشد نظامی در منطقه غرب ایران بوده و به منطقه اشراف کامل داشته و مطالعات فرهنگ جغرافیایی و جغرافیای نظامی خود را در زمان رضاشاه انجام داده، توضیحات ایشان نشان می‌دهد که نفت شاه در آن زمان هنوز به صورت یک شهر در نیامده است و از آن به عنوان روستا یاد کرده است، این امر مشخص می‌کند که ساختارهای شهری آن در روزگار تألیف فرهنگ جغرافیایی و جغرافیای نظامی ایران هنوز شکل نگرفته است. برخی هم نفت شاه را شهری در ۷۲ کیلومتری بخش مرکزی قصر شیرین بیان شده که قبلاً به آن منصورآباد و طینه می‌گفتند که در سال ۱۳۰۸ ش. با اقدام‌ها و عملیات هیئت داری و بریتانیا در جهت جستجوی نفت، شکل گرفت که در چاه‌های شماره ۱۳ و ۲۱ به نفت رسیدند (سلطانی؛ ۱۳۷۴: ۴۹). از آنجاکه میدان نفتی نفت شاه (مجموعه چاه‌های نفتی طینه، کنگاوکش و...) در سال ۱۳۰۶ ش. به نفت رسیده است و اولین چاه باقابلیت تجاری در آنجا حفر شده است (مکی؛ ۱۳۸۰: ۲۱۹). مطابق اسناد بعدی می‌توان گفت که از سال ۱۳۱۳ ش. با توسعه میدان‌های نفتی و تأسیس پالایشگاه کرمانشاه چاه‌های نفتی در طینه، منصورآباد، کنگاوکش و نفت‌خانه به خاطر استقرار کارکنان و کارگران شرکت حفاری اندک‌اندک هویت شهری پیدا کرده است. لذا به نظر می‌رسد که این منطقه در اواسط دوره رضاشاه پهلوی خصوصاً بعد از تجدیدنظر در قرارداد داری که منجر به قرارداد ۱۹۳۳ م. شد مورد توجه جدی واقع شده است و از آن زمان اکتشافات نفتی چشمگیر در این ناحیه باعث توسعه و پیشرفت آن و به مرور ایجاد شهری به نام «نفت‌خانه» شده که بعداً به نفت شاه تغییر پیدا کرده است. در باب معنای واژه نفت شاه دو نکته را می‌توان متذکر شد که کاربرد این عنوان پس از انعقاد قرارداد داری و در فضای تحولات معطوف به تأسیس فرهنگستان و تحت تأثیر دیدگاه‌های باستان‌گرا و نهضت فارسی‌نویسی عصر رضاشاه دانست که به راستی ایدئولوژی شاهنشاهی و ترویج و فرهنگ و واژگان ایرانی بوده است لذا می‌توان معنای آن را به دو صورت در این راستا تعبیر کرد که اولاً واژه نفت شاه می‌توانسته به معنی

نفت دولت شاهنشاهی ایران دانست و یا به معنای نفت بزرگ یا مکانی که نفت زیاد دارد تلقی کرد که برای نشان دادن این بزرگی پسوند «شاه» را به کار برده‌اند و آن را به صورت: نفت شاه، مثل شاهراه، شاهرود به معنی بزرگ بیان کرده‌اند.

به هر حال هر دو نظر مذکور می‌تواند درست باشد و در یک جمع‌بندی کلی درباره این واژه چنین می‌توان گفت: واژه نفت شاه هم می‌تواند به معنی شاهراه، لوله و شریان بزرگ نفت بوده باشد و هم در واقع نامی باشد که ارتباط معنایی با مفهوم شاه داشته باشد. در دوران رضاشاه پهلوی تحولات و توسعه‌ی حوزه نفتی در این مکان شروع شد که یکی از عوامل آن تمدید قرارداد داری و عقد قرارداد ۱۹۳۳م. توسط رضاشاه با دولت بریتانیا بود. در نهایت یک سال بعد یعنی سال ۱۳۱۳ش. در پی تغییراتی که توسط وزارت مالیه در نام برخی شهرها و اماکن صورت گرفت، به منظور هویت بخشی ملی و در خدمت ایدئولوژی شاهنشاهی، نفت خانه به نفت شاه تغییر نام پیدا کرد (سازمان اسناد و آرشیو ملی کشور؛ ۱۳۱۳ش؛ شناسه سند ۲۴۰/۲۵۵۱۲). تا سال ۱۳۵۷ش. یعنی بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، این واژه هم چنان بر این مکان که احتمالاً چهارمین محل سکونت مردم در اطراف چاه‌های نفت آن حوالی بود، اطلاق می‌شد (میهن زاده؛ ۱۳۹۵: ۱۴۳). پس از بهمن ۱۳۵۷ش. برای از بین بردن نشانه‌های ایدئولوژی سلطنتی حکومت پهلوی، واژه‌ی «شاه» به «شهر» تغییر و واژه «نفت شاه» نیز به «نفت شهر» تغییر یافت و در واقع بایستی گفت که این منطقه را از به هم پیوستن محله‌های و نام‌های متعدد که چاه‌های نفت در آنجا حفر شده بودند (منصورآباد، طینه، کن گاو کش/کن کاوش/کنکاوش) تشکیل گردید و بعداً این نام‌ها ابتدا به نفت خانه و سپس بخاطر اینکه نام نفت خانه به حوزه مشترک نفتی ایران و عراق جدید هر دو اطلاق می‌شد از سال ۱۳۱۳ با آن دلایل که یاد شد نفت خانه به نفت شاه تغییر نام داد و این نام هم به نوبه خود پس از وقوع انقلاب اسلامی «نفت شهر» نامیده شد.

۳. شهر نفتی نفت شاه تکوین، توسعه و ساختارها

شهرها واحدهای بزرگ اجتماعی به شمار می‌روند که با فراهم آمدن شرایط مساعد و به‌منظور کارکردهای خاصی در زمان و مکان معینی پدید می‌آیند و در شکل سازمان‌ها، نمادها، مؤسسات، طبقات و اقشار اجتماعی، امکانات رفاهی، تفریحی با معماری خاص شهری پدیدار می‌شوند. پیدایش شهر یکی از تحولات بزرگی بوده که در حیات بشری رخ داده است و پیامدهای عظیم اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی به دنبال داشته و باعث به وجود آمدن تغییرات مهمی در درون واحدهای جغرافیایی کشورها و سیاست‌های حکام و فرمانروایان در آن کشورها شده است (اشرف‌بی، تا، ۹-۷). مطابق کارکردهای خاص شهرها هویت و چهره‌ای ویژه و متفاوت پیدا می‌کنند. بر این اساس عواملی نظیر مرزهای سیاسی و جغرافیایی، نقاط استراتژیک، دشت‌های هموار، مکان‌های مقدس، رودخانه‌ها، دریاها و سایر عوامل جغرافیایی، طبیعی و ژئوفیزیکی از عوامل بسیار مؤثر در ساخت و شکل‌گیری هویت شهری به شمار می‌آمده‌اند. به دنبال صنعتی شدن جهان و توسعه ماشینیسیم و نیاز به منابع انرژی و مواد معدنی شهرهای نوینی در تاریخ معاصر سر برآوردند. تاریخ ایران نیز از کهن‌ترین خطه‌های جهان بشری است که شهر و واحدهای شهری نقش مهمی در حیات تمدنی آن ایفا کرده است و شهرهای ساحلی، شهرهای بندری، شهرها و ساخلوهای نظامی، شهرهای مبتنی بر زمین و دشت‌های حاصل خیز، شهرهای مقدسی دینی و شهرهای مرزی و بازرگانی در آن سر برآورده است (همان، بی تا: ۱۰-۷، یوسفی فر، ۱۳۹۰: ۱۶۲-۱۴۷). با گسترش ارتباطات سیاسی و مدنی ایران با جهان غرب و توسعه تجدد، گسترش انقلاب صنعتی در جهان و نیاز کشورهای صنعتی به منابع معدنی و انرژی‌های جدید، قرن بیستم را به قرن صنعتی شدن مبدل نمود و در پی آن پیدایش نفت در نقاط مختلف دنیا از جمله ایران، اسباب شکل‌گیری گونه‌ای جدید از شهر شد که عوامل و اساس آن با شهرهای پیشین متفاوت بود چراکه این‌گونه شهرها دارای کارکردی متفاوت بودند. ابتدا پیدایش انرژی‌های معدنی و به‌ویژه نفت در جهان صنعتی سبب پیشرفت و تأسیس شهرهای رو به توسعه بر اساس منابع انرژی شد، شهرهایی که با اتکا به منابع انرژی ایجاد می‌شدند. از جمله‌ی این شهرها که بایستی آن

را نخستین شهر نفتی ایران به شمار آورد نفت شاه/ نفت شهر در حاشیه‌ی مرزهای غربی ایالت کرمانشاهان بوده است.

۴. نخستین کاوش‌های نفتی و شکل‌گیری نفت شاه

در سال ۱۸۸۵م. / ۱۲۶۴ش. ژاک دموورگان سرپرست هیئت باستان‌شناسی فرانسه، به دعوت دولت قاجار به ایران آمد. او پس از بررسی نواحی مختلف ایران، نتیجه کار خود را در سال ۱۸۹۵م. در کتابی تحت عنوان «مطالعات جغرافیایی هیئت باستان‌شناسی فرانسه در ایران» از وجود نفت در منطقه قصر شیرین و ذهاب خبر داد (دمورگان؛ ۱۳۳۹: ۸۷؛ نظام مافی / ۱۳۹۴: ۱۲). انتشار گزارش دموورگان سبب شد دولت‌های اروپایی خصوصاً بریتانیا و روسیه برای دستیابی به نفت ایران در پی کسب امتیازاتی از دولت قاجار برآیند. یک تبعه‌ی سرمایه‌دار انگلیسی به نام «ویلیام ناکس داریسی توانست با حمایت دولت بریتانیا در سال ۱۹۰۱م. / ۱۲۸۰ش. قراردادی را با مظفرالدین شاه قاجار به امضاء برساند که تاریخ ایران به قرارداد داریسی معروف است که به موجب این قرارداد ۶۰ ساله امتیاز استخراج، اکتشاف و بهره‌برداری از معادن نفت ایران، به جز ۵ ایالت شمالی به داریسی واگذار شد (مکی؛ بی تا: ۱۶-۱۵/ هوشنگ مهدوی، ۱۳۷۵: ۳۱۲). بعد از اعطای امتیاز، داریسی هیئتی را جهت انجام حفاری و مراحل اولیه آن به همراه تجهیزات به ناحیه چیا سرخ (چقا سرخ) واقع در شمال قصر شیرین فرستاد که بعد از حدود ۱/۵ سال حفاری توانستند در چاه‌های اولیه خود که چاه‌های شماره (۱) و (۲) نامیده شدند به نفت برسند ولی مدتی بعد نفت این دو چاه ته کشید و ادامه عملیات در مسجد سلیمان در جنوب ایران ادامه پیدا کرد طبق مفاد قرارداد ۱۹۰۱ م. شرکت نفتی برای انجام امور مربوط به حفاری‌های نفتی به نام «شرکت نفت انگلیس و ایران» تشکیل شد (راسخی لنگرودی، ۱۳۸۵: ۵۶-۳۸). کاوشگران انگلیسی در تداوم مطالعات خود در سال‌های دهه ۱۳۰۰ش در نواحی جنوب قصر شیرین هم به نفت رسیدند. این مناطق که در مرز ایران و عثمانی قرار داشت مشتمل بر نواحی طینه، منصورآباد، کن گاوکش یا کن کاوس بود که با تداوم فعالیت‌ها و تأسیس مؤسسات استحصال نفت و استقرار اجتماعات مورد نیاز این مؤسسات در آغاز نفت خانه و سپس نفت شاه نامیده شد. کشف نفت در این ناحیه در

تحولات تاریخی ایران و مناسبات خارجی خصوصاً در مسائل مرزی و دوران جنگ جهانی اول، دوم و جنگ هشت‌ساله ایران و عراق نقش مهمی داشته و نفت شاه در زمان خود به شهری بسیار پیشرفته با ساختارهای خاص خود تبدیل شد (علی بیگی؛ مصاحبه ۱۰ آذر ۱۳۹۷، صفر شاهی؛ مصاحبه ۲ فروردین ۱۳۹۸).

۵. نفت شاه در مسیر توسعه

نفت شاه شهری نوپدید و برآمده از نفت بود. در واقع بایستی گفت که نفت شاه نه شهر مبتنی بر موقعیت ارتباطی و نه شهر مبتنی بر بازار یا معاملات تجاری بود و نه شهر دریایی، نه شهر مذهبی و غیره. نفت شاه فقط شهر انرژی و شهر نفت بنیان بوده است که هیچ مؤلفه دیگری به جز نفت در شکل‌گیری و ماهیت آن نقش نداشته است. به همین جهت سابقه‌ی تاریخی آن را باید از زمان اولین حفاری‌های نفتی و بعد از امضای قرارداد داری در ۱۹۰۱م. بررسی کرد. مطابق قرارداد داری وقتی حفاری‌ها در چیا سرخ به نفت قابل تجاری رسید و گروه اعزامی تا مدتی چیا سرخ را ترک کردند باین وجود کاوش‌ها نشان از وجود نفت در غرب ایران داشت، لذا مجدد اقداماتی برای دستیابی به این منبع ثروت انجام گرفت. از همین رو شرکت نفت انگلیس و ایران گروهی حفار و زمین‌شناس خارجی را برای بررسی بیش‌تر به نواحی مختلف ایران گسیل داشت. این هیئت در گزارش‌های خود که با برداشت‌های زمین‌شناسی و معدنی و نقشه‌برداری به سرانجام رسیده بود، از وجود نفت در حد مرزی ایران و عراق یعنی ناحیه‌ای که بعداً نفت‌خانه نامیده شد خبر دادند (یغما؛ ۱۳۴۸: ۲۸۶-۲۸۲) که نتیجه آن کشف میدان‌های نفتی عظیم نفت‌خانه در سال ۱۳۰۶ش به‌عنوان میدان مشترک میان مرزهای ایران و عراق بود. پس از این تحقیقات مصالح و ابزارآلات توسعه امور معدنی برای لوله‌کشی و حفاری به نفت‌خانه انتقال داده شد (بورس؛ ۱۳۴۴: ۹۷/مکی؛ ۱۳۸۰: ۲۱۸) که پس از تلاش‌ها و در پی آن در سال ۱۳۰۸ش. چاه نفت شماره ۲۱ به نفت رسید و سرآغاز تحولات جدید در نفت‌خانه شد و به‌مرور با استقرار مردم به شکل‌گیری بنیادهای شهری انجامید. بعد از آن چاه‌های دیگری حفر شدند که چاه شماره ۱۳ مهم‌ترین آن بود. در سال ۱۳۱۲ش. استخراج نفت به‌منظور تأمین احتیاجات داخلی کشور در نفت‌خانه صورت گرفت.

مدتی بعد با تأسیس و تثبیت قدرت در عراق با مداخله‌ی بریتانیا، یعنی در سال ۱۳۱۳ش. نفت خانه میان این دو دولت ایران و عراق تقسیم شد و در مجموع شش چاه در خاک ایران باقی ماند که نفت و سوخت نواحی غرب تا شمال ایران را فراهم می‌کرد چاه شماره ۱۳ که نفت بیش‌تری داشت نزدیک‌ترین چاه به نطف خانه عراق بود (نفت در دوره‌ی رضاشاه؛ ۱۳۷۸: ۱۱۳). پس از این تحولات بود که قرارداد داریسی تمدید شد و نفت خانه ایران نیز که در مقابل نفت خانه عراق بنا به دستور رسمی دولت ایران نفت شاه نامید شد. (سازمان اسناد و آرشیو ملی کشور؛ ۱۳۱۳ش؛ شناسه سند ۲۴۰/۲۵۵۱۲). در سال ۱۳۱۴ش. شرکت نفت برای تصفیه نفت خام یک دستگاه تقطیر در نفت شاه نصب کرد و تلمبه‌های خودکاری را در کنار آن قرار داد. همچنین برای بسته‌بندی و انتقال این مواد در ظرف‌های دربسته یک کارخانه حلب سازی احداث نمود. شرکت نفت انگلیس و ایران برای این کار ضمن احداث راه‌سازی و آسفالت جاده برای تسهیل عبور مرور و حمل‌ونقل نفت و تجهیز قوای خود اقدام به احداث خطوط لوله‌ای به طول ۲۴۰ کیلومتر از نفت شاه به کرمانشاه نمود که با این کار تجهیزات کارخانه حلب سازی نفت شاه و بخشی از تصفیه‌خانه آن به کرمانشاه منتقل شدند. این خط لوله ۳ و ۴ اینچی در مسیر خود سه تلمبه‌خانه داشت که از نفت شاه به کلاتر در نزدیکی قصر شیرین، سپس به پایطاق، بعد به شاه‌آباد و در نهایت به پالایشگاه کرمانشاه که در سال ۱۳۱۴ش. افتتاح شد می‌رسید (میهن زاده؛ مصاحبه ۱۹ اردیبهشت ۱۳۹۷/ بورس؛ ۱۳۴۴: ۱۰۰-۹۷) در دوران جنگ‌های جهانی این منطقه به دلیل وجود معادن و منابع تأمین سوخت برای دولت‌ها بریتانیا نقش اساسی را ایفا کرد. تا قبل از ملی شدن صنعت نفت ایران در ۲۹ اسفند ۱۳۲۹ش. بیش‌تر کارمندان ساکن در نفت شاه انگلیسی بودند اما پس از ملی شدن صنعت نفت و خلع ید از شرکت نفت انگلیس و ایران در اردیبهشت‌ماه ۱۳۳۰ش. حضور انگلیسی‌ها در این شهر کم‌تر شد ولی فرهنگی که در آنجا پایه‌گذاری کرده بودند از میان نرفت. نیروهای ایرانی که در حوزه نفت تخصص داشتند توانستند زمام امور را به دست بگیرند و به‌عنوان مدیر در این ناحیه فعالیت کنند. تنها پس‌از این نهضت ملی شدن صنعت نفت بود که برای نخستین بار یک مدیر ایرانی به نام مهندس بلالی پس از جریان خلع ید

۲۹۷ بررسی جغرافیای تکوینی و تاریخی ...

توانست مدیریت شرکت نفت کرمانشاه را بر عهده بگیرد. در نفت شهر تا سال ۱۳۳۰ش فقط دو چاه یعنی چاه‌های شماره ۱۳ و ۲۱ قادر به تأمین ۹۹٪ نفت این ناحیه بودند. پس از ملی شدن صنعت نفت ایران و عقد قرار دارد با کنسرسیوم نفتی در دوره بعد از کودتا یعنی سال ۱۳۳۴ش. شرکت ملی نفت ایران تمام عملیات نفتی این منطقه را به دست گرفت و شروع به انجام اقدامات اصلاحی و توسعه‌ای در این منطقه نمود که از جمله آن‌ها احداث یک خط لوله ۴ اینچی از نفت شاه به کرمانشاه و اصلاح دستگاه تقطیر در پالایشگاه کرمانشاه و نفت شاه و همچنین استفاده از نیروهای ایرانی در این منطقه بود. همچنین سازمان صنعت نفت که وظیفه رسیدگی به امور مناطق نفت‌خیز را به عهده داشت تشکیل شد که در کنار این اقدام و بعد از کنسرسیوم یعنی تا سال ۱۳۵۷ش. به علت وجود معادن نفت در نفت شاه و قرارگیری در مرز ایران و عراق، دولت‌های آمریکا و شوروی هم سو با سایر قدرت‌های دیگر به دخالت در این منطقه پرداختند (ناشناس؛ بی‌تا؛ ۷-۱) و حتی توانستند بانفوذ خود باعث درگیری میان ایلات و عشایر که اولین ساکنین نفت شهر در طینه و کنگاوکش و (نفت شاه) بودند را فراهم سازند.

۶. ساختار و هویت بنیادین نفت شاه

در مورد بنیادگیری شهرها، یکی از مهم‌ترین نکات و پرسش‌های اساسی همواره این سؤال بوده است که چرا شهر یا شهرها در جایی که هستند قرار گرفته‌اند؟ پاسخ به این نکته مستلزم دقت نظر در اهمیت و موقعیت جغرافیای شهر و علل و اسباب انتخاب آن نقطه به‌عنوان شهر و چیستی موقعیت آن است که مهم‌ترین علت در باب تمرکز مردم و اجتماعات انسانی در آن شهر بوده است (وبر، ۱۳۷۵: ۳۳). ظهور شهرها در گذشته عمدتاً تابع ملاحظات خاصی بود و معمولاً در کنار عبادتگاه‌ها و مراکز مذهبی عقیدتی که عامل تقدس و پرستش در پدیدار شدن آن‌ها نقش مهمی ایفا می‌کرده است، در برخی موارد دیگر شهری در کنار پایگاه‌ها، مراکز و نقاط بسیار بااهمیت به لحاظ موقعیت نظامی و دفاعی شکل گرفته که مسئله امنیت و دفاع از شهر در پدیدار شدن آن نقش برجسته‌ای داشته است. در برخی موارد نیز ملاحظات تجاری، مسیر ارتباطی و راه‌های دسترسی و حمل‌ونقل به‌عنوان عامل اساسی بوده است. در

پاره‌ای موارد نیز ملاحظات سیاسی و موقعیتی که اسباب تقویت قدرت و مرکزیت سیاسی می‌شده است لذا شهرها عمدتاً پرفراز تپه‌ها، و در کنار دشت‌های حاصلخیز و مصب رودخانه‌ها ساخته می‌شده است. شهرهای مبتنی بر منابع انرژی از جمله شهرهای نفتی با کشف منابع زیرزمینی و نفت در کنار منابع رو به افول و فناپذیر متولد می‌شوند و تداوم حیات آن‌ها بستگی به میزان ذخایر و منابع انرژی دارد. در واقع نفت شهرها طبق نیازهای دنیای صنعتی جهت تأمین منابع سیاسی، اقتصادی سردمداران و قدرت‌های دنیا متولد می‌شوند و به خاطر ثروت طبیعی که دارند در مدتی کوتاه تبدیل به یکی از مرفه‌ترین و مدرن‌ترین شهرهای دنیا می‌شوند (قدمی و دیگران؛ ۱۳۹۰: ۳۹). وجود نفت و ذخایر زیرزمینی با بررسی علمی و اکتشافات نوین همراه است که پس از اطمینان از وجود نفت با قابلیت تجاری، این مناطق دستخوش حوادث تاریخی و سیاسی گوناگون شده و پای دولت‌های توسعه‌طلب و استعمارگر به این نواحی باز می‌شود. نفت شاه در ایالت کرمانشاه یکی از بارزترین نمونه‌های این شهرها می‌باشد که بعد از عقد قرارداد داری در ۱۹۰۱م. و با کشف میدان‌ها نفتی و ذخیره آن به تدریج مورد توجه قرار گرفت و این خطه را بستر حوادث مهم تاریخی ساخت و با حفر چاه‌های نفتی و حضور متخصصین، کارگران، مدیران، کارکنان مهندسی، متخصصان برای مدیریت و استحصال نفت محملی اجتماعی را فراهم ساخت که متناسب با نیازهای جوامعی بود که برای تأمین و استخراج و انتقال نفت در آنجا فراهم آمده بودند و اسباب تکوین یک شهر با ساختار و وضعیتی متمایز از شهرهای کهن ایران را فراهم ساختند.

۷. ساختار فیزیکی شهر

شهر بزرگ‌ترین واحد اجتماعی زندگی انسان است که برای شکل‌گیری و هویت گرفتن نیاز به فضای جغرافیایی با ساختارهای اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی است. این ساختارها حاصل تعامل نیروهای شهر است که اجزای تشکیل دهنده و کالبدی شهر هستند و به شرایط و عواملی مرتبط می‌شوند که در گذشته باعث شکل‌گیری شهر و هویت شهری شده‌اند (اشرف، بی‌تا، ۴۰-۳۷، بشارتی فر و دیگران؛ ۱۳۹۶: ۶۶۰-۶۵۷). ظهور انقلاب صنعتی و مدرنیته شدن تحول شهرنشینی و دنیای اقتصادی - اجتماعی را به دنبال داشت سبب گردید

در کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه، تغییرات شهری با سرعت بیش تری رخ دهد که در کشورهای در حال توسعه باعث ایجاد مشکلاتی شد که به علت عدم هماهنگی آن با تحولات صنعتی پیش رو بود (همان؛ ۱۳۹۶: ۶۵۸ / Hiro: 2007:141). در کشور رو به توسعه ایران که سرشار از ذخایر نفتی بود، پیدایش نفت شهرها در غرب و جنوب ایران به خصوص در سالهای آغازین حفاری های نفتی، سبب شد شیوه ای جدید از شهرنشینی به وجود بیاید و شهرهایی با امکانات مدرن و روز دنیا احداث شوند که نه تنها اقتصاد بلکه تمام هویت آن به نفتی متکی بود امر از طرفی سبب کاهش جمعیت روستایی و از بین رفتن بخشی از کشاورزی شد (همان؛ ۱۳۹۶: ۶۶۰). در واقع شرایط محیطی و جدید مانند وجود نفت سبب مهاجرت از روستا و نواحی اطراف به یک منطقه خاص می شود (Hillmann:2017:25). زندگی اجتماعی و شهری در این نواحی از طریق استقرار کارگران و کارمندان و مدیران و رؤسای شرکت نفت شکل می گرفت و به مرور با افزایش امکانات و خدمات سبب تشکیل شهر گردید. معمولاً این گونه شهرها تا زمانی که معادن آن قابلیت بهره برداری داشته و امنیت آن ها حفظ شود رونق دارند و لذا ممکن است با کاهش تولید و منابع که عمدتاً فناپذیر و روبه زوال هستند افول پیدا کنند در ایران شهرهای نفت شاه، مسجد سلیمان و آبادان از نمونه های شهرهای پر رونق در ایران معاصر به شمار می روند و نفت شاه که نخستین شهر نفتی ایران می باشد از نمونه های شهرهای نفتی افول یافته است که در ادامه به بررسی علل ایجاد نفت شاه و ساختار فیزیکی نفت شهر و همچنین به علل افول آن اشاره می کنیم.

بایستی گفت که نفت شاه پیش از هر عامل دیگری شهری ژئوفیزیکی است چراکه مجموعه ای از ماشین آلات، ابزارها، آهن، فولاد، سیمان و قیر در هیئتی جدید و متفاوت از شهرهای سنتی ایران و مبتنی بر منابع انرژی زیرزمینی نفت این شهر را پدید آورد. لذا اساس چنین شهری بر مؤلفه های فیزیکی و ژئوفیزیکی استوار بود. البته اندیشه فن سالاری و تکنوکراتیک مجموعه ای از فن سالاران و تکنسین های ماشینی آلات صنعتی نفت، حفاران و کاوشگران نفتی که ترکیبی از نیروهای خارجی - مهندسين تازه به دوران رسیده ایرانی،

کارگران ساده، کارمندان و مدیران برای مدیریت این شهر نوین در حاشیه مرزهای میانه ایران غربی در اینجا فراهم آمده بودند. قرار گرفتن شهر در حاشیه مرزی نفوذ و قدرت حافظان امنیت، مرزبانی و حراست که حفاظت از مجموعه شرکت نفت ایران و انگلیس را بر عهده داشتند بخش دیگری از پیکره شهر را تشکیل می‌داده است. به لحاظ جامعه‌شناسی نفت شاه، شهری مبتنی بر ترکیب و گردآمدن نیروهایی بود که همه در خدمت نفت بودند. در دو بعد فیزیکی، انسانی هدف از ایجاد شهر وصول به نفت و استحصال آن بوده است. حفاری، استخراج، استحصال نفت نیاز به توان انسانی و فنی، اندیشه و فعالیت برای استخراج نفت متکی به ابزار، ماشین‌آلات و مدیریت انسانی بوده است. در نتیجه این مجموعه انسانی نیاز به خدمات اسکان، رفاه، تغذیه، تحصیل داشت. همه این مجموعه به منظور دستیابی و استخراج به نفت به‌عنوان انرژی مهم و برجسته قرن بیستم که ماده‌المواد حرکت صنعت و دنیای متجدد بود فراهم آمده بودند. نفت به‌عنوان محصولی جدید برای جامعه ایران به‌عنوان منبع درآمد و انرژی نوظهور برای رفاه و مصرف جامعه سنتی ایران از این‌پس نقشی اساسی در جامعه ایران و مردم نواحی غربی ایران پیدا کرد. بنابراین نفت اساس تأسیس و پدید آمدن شهری با فیزیک، هیأتی نوین بود که مجموعه‌ای از انسان‌ها به‌عنوان فن‌سالاران، مدیران، کارگران و کارمندان را در یک مجموعه انسانی و شهری نفتی و نفت بنیاد فراهم آورده بود. از این‌رو شهر نفت شاه یا نفت شهر نامی بامسما برای ظهور جامعه‌ای و شهری نوین در ایران بود که همه‌چیز آن از جامعه انسانی تا ساخت و ساختار فیزیکی شهری، بنیادهای خدماتی و رفاهی، امنیت و حتی حفظ و بقای آن وابسته به انرژی نفت بوده است، یکی از مؤلفه‌های مهم تداوم و بقای این شهر با توجه به‌قرار گرفتن نفت شاه در نوار مرزی تأمین امنیت و ساختار امنیتی این شهر بود که همواره یکی از چالش‌های پیش رو محسوب می‌شد تا اینکه با شروع جنگ ایران و عراق بقایای این شهر نفتی به خطر افتاد. شهر برای مدتی به اشغال عراق درآمد و به خاطر وابستگی شدید بقای آن به حفظ امنیت و ساختار شهر، نفت شهر به‌عنوان منطقه‌ای نظامی و امنیتی درآمد و اکنون فقط تحت کنترل شدید نظامی و امنیتی برای حفظ منابع انرژی قرار دارد، تنها در این شهر با توجه به ویژگی‌های امنیتی، منابع انرژی

کارمندان شرکت نفت، نیروهای نظامی حضور دارند. با توجه به تمام موارد گفته شده درباره‌ی تکوین و تشکیل این شهر نفتی، اکنون به بحث فضای شهری، گروه‌های اجتماعی و خدمات گوناگون شهری در نفت شاه می‌پردازیم.

۸. ساختار اجتماعی و مدنی نفت شاه

نفت شاه در واقع شهری است پدید آمده بر کرانه معادن و انرژی‌های نهفته زیرزمینی و بنیاد گرفته در پایان قرن نوزدهم و آغاز قرن بیستم در ایران معاصر است. شهری نوین‌پیدا که دارای ساختاری ساده و برآمده است در هم‌تنیده شدن دوجهان سستی و مدرن در حاشیه مرزهای غربی ایران که عامل بنیادین آن، قابلیت‌های طبیعی، معادن زیرزمینی و وجود انرژی نفت بوده است. چراکه نقطه آغازین آن با استقرار نخستین کاوشگران و جستجوگران مواد نفتی آغاز شد و با حفر نخستین چاه‌های نفتی به تجمیع مدیران، مهندسان، کارگران، انتقال ابزارها و تکنولوژی حفاری انجامید بنابراین نفت شاه اولین شهری است که متأثر از تحولات ناشی از تجدد، انقلاب صنعتی و ماشینیسیم در ایران تأسیس شده بود. لذا بیش از هر چیز مواد خام و انرژی موردنیاز دنیای متجدد و ماشینیسیم بر شکل‌گیری آن تأثیر نهاد. بنیادهای شهری نفت شاه با اجتماعات و نیروهای فنی، مهندسی، کارگران، مدیران و کارشناسان حوزه‌های انرژی و نفت شکل گرفت و مجموعه‌ای از نیروهای متفق انگلیسی، اقلیت‌های ارمنی، مسیحی و مسلمان، کارگر، ایلات و عشایر منطقه را در ساختار خویش فراهم ساخته بود.

پس از انتشار خبر وجود نفت در اماکن نفتی نفت خانه و نفت شاه بعدی، مردم بومی، ایلات و عشایر اطراف برای یافتن کار به این ناحیه آمدند و کسانی که توانستند به شغل دست بیابند و به‌عنوان کارگر مشغول به کار شوند، برای سکونت در نزدیکی محل کارشان که چاه‌های نفت بود، چادرهایی برپا کردند و این چادرها با امکاناتی که شرکت نفت انگلیس و ایران برای کارگران و کارمندان در نظر گرفته بود تبدیل به خانه‌ها و منازل مسکونی شد و به‌مرور سایر امکانات و خدمات شهری مانند بانک، بهداشتی، مدرسه، فرودگاه نیز ایجاد شد و شش محل سکونت در اطراف چاه‌های نفت شکل گرفت: اولین مکان سکونت جایی بوده که ایلات منطقه بیلاق خود را در آنجا می‌گذرانده‌اند و از دوره قاجار چادرهای خود را در

فصول سرد در آنجا برپا می‌کرده‌اند. این مکان جایی به نام «طینه» بوده است که پیش‌ازاین درباره آن توضیح داده شد. دومین مکان سکونت جایی بوده که در سال ۱۳۰۲ش. چاه شماره ۱۴ در آنجا حفر گردیده است. کارگرانی که برای کار آمده بودند، مدتی را در «کنگاوکش» سکونت کردند. چون نفت چاه شماره ۱۴ اندک بود و قابلیت تجاری نداشت و امکانات رفاهی ازجمله آب آشامیدنی هم در دسترس نبود، شرکت نفت در فاصله کمی از این نقطه اقدام به حفر چاه دیگری کرد که به نفت رسید و مردم و کارگران در کنار این چاه سکونت کردند. سومین مکان سکونت مردم نفت خانه بود که چاه شماره ۲۱ که در سال ۱۳۱۴ش. حفر گردید و به نفت فراوانی رسید. کارگران و کارمندی که برای شرکت نفت کار می‌کردند در اطراف این چاه که نسبت به سایر چاه‌ها به چاه آب شرب نزدیک‌تر بود و شعله‌های گاز هم در اطراف آنجا را روشن می‌کرد، مستقر شدند. وقتی چاه شماره ۲۱ که یک کیلومتر با «طینه» و مطابق برخی اسناد ۵ کیلومتر با نفت خانه عراق فاصله داشت به نفت رسید برای نخستین بار در تاریخ نفت ایران، نام نفت شاه بجای نفت خانه بکار رفت (سازمان اسناد و آرشیو ملی کشور؛ شناسه سند ۲۴۰/۲۵۵۱۲). با بیش‌تر شدن میزان تولید، شرکت نفت تعداد کارگر روزمزد از میان افراد بومی منطقه استخدام کرد و بعدازآن ساخت‌وسازهای عمرانی در نفت شاه آغاز گردید. وجود گاز و نفت سبب گردید که شرکت نفت یک دستگاه ژنراتور صنعتی جهت روشنایی در آنجا نصب کند که به «گاز پلت» یا همان منبع گاز معروف شد. در همین زمان شرکت از طریق چاهی که حفر کرده بود تلمبه‌خانه‌ای نیز احداث کرد تا آب آشامیدنی ساکنین نفت شاه را تأمین کند چراکه با افزایش جمعیت آب محل دیگر جوابگوی نیاز مردمی که در آنجا مستقر شده بودند، نبود. در این مدت مردم نیز اقدام به ساخت خانه‌هایی از خشت و گل کردند و همین موضوع سبب گردید که فضای موجود کوچک‌تر شود و برای توسعه نیاز به تغییر و استقرار در مکان مطلوب‌تری بود و که این امر از دلایل نخستین تغییرات در مکان شهر تازه بنیاد بود.

حدود ۶ سال بعد شرکت نفت در محل کنگاوکش مجدد اقدام به حفاری نمود در نتیجه آن در چاه شماره ۱۳ توانست به نفت فراوان و قابل تجاری دستی‌آید. گروهی از کارگران و

بررسی جغرافیای تکوینی و تاریخی ... ۳۰۳

کارمندان به این محل منتقل شدند و چهارمین محله و مکان زندگی در کنار مجموعه‌ی چاه‌های نفت شکل گرفت. بنابراین چهارمین محل سکونت به خاطر مناسب بودن محل چاه محل اجتماع بسیاری از مردم شد. به خاطر اهمیت چاه شماره ۱۳، جمعیت بسیاری در محل حفاری چاه شماره ۱۳ در دوره محمدرضا شاه پهلوی شکل گرفت. از این رو شرکت نفت در این محل اقدام به تأسیس تصفیه‌خانه‌ای برای پالایش نفت خام نمود. وجود آب کافی، مناسب بودن زمین‌های اطراف که در حاشیه تنها رودخانه این محل قرار داشت و انتقال خط لوله آب آشامیدنی از سومار به نفت شاه توسط شرکت نفت انگلیس و ایران همراه با برخی دلایل دیگر سبب شد مردم چاه شماره ۲۱ را ترک کنند و به محل چاه شماره ۱۳ کوچ کنند (آرمند؛ مصاحبه دی ۱۳۹۷). استقرار در این محل و تعامل با انگلیسی‌ها و در کل خارجی‌ان، سبب تغییراتی در زندگی مردم که بیش‌تر عشایر این منطقه بودند شد از جمله این‌که زندگی چادرنشینی را کنار گذاشتند و خانه‌هایی نو برپا کردند. در کنار این‌ها تغییرات شرکت نفت هم اقداماتی انجام داد که باعث توسعه شهر نفت شاه شد. پنجمین مکان که محل سکونت مردم نفت شاه واقع شد جایی به نام منصورآباد بوده که نام آن حکایت از وجود آبادی این مکان پیش از تأسیس شهر نفت شاه است. مکانی که به سبب امتداد طرح‌های توسعه‌ای شرکت نفت انگلیس و ایران به بدنه شهر پیوسته است. منصورآباد ابتدا روستایی قدیمی نزدیک به بازار تازه تأسیس نفت شاه بوده است که عمدتاً مردم کم‌درآمد در آنجا سکونت کرده بودند. درباره‌ی وجه تسمیه منصورآباد اطلاعاتی در دسترس نیست جز آن‌که آن را از نام های قدیم نفت شاه دانسته‌اند و یکی از مناطقی بوده که پیش از کشف نفت در آنجا عده‌ای از مردم بومی سکونت داشته‌اند (سلطانی؛ ۱۳۷۳: ۴۹).

درواقع ساختار شهری و اجتماعی نفت شاه از به هم پیوستن اجتماعات عشایری و ایللی از مردم ایلات کلهر، سنجابی، گوران، باجلان و غیره بود که به فعالیت‌های کارگری می‌پرداخته‌اند. از ترکیب پنج نقطه مذکور شهر نویناد و نفت شاه تشکیل می‌شود و با استقرار و اقامت این اجتماعات عشایری و کارگری و با اقدامات و ساخت‌وسازهایی که در آن نقاط

به وسیله شرکت و مردم صورت گرفت، شهر جدید نفتی بنیاد گرفت، شهری که تا سال ۱۳۵۷ش. به نفت شاه معروف بود و بعد از انقلاب نفت شهر نامیده شد.

در این شهر که به یک شهر مدرن به سبک انگلیسی تبدیل شده بود، مردم به گروه‌های اجتماعی مختلف تقسیم شده بود که برحسب موقعیت شغلی به چهار بخش تقسیم شده بودند که عبارت بودند از: محله‌ی عشایری و روستایی که در محله منصورآباد قرار داشت که در پایین شهر و کنار بازار زندگی می‌کردند. این گروه مردمانی از ایلات و عشایر منطقه کرمانشاه یعنی سنجایی، کلهر، زنگنه، باجلان، گوران بودند که قبلاً بیلاق خود را در اینجا می‌گذراندند. آن‌ها در اطراف شهر و بازار به خرید و فروش دام، محصولات کشاورزی و شغل‌های غیردولتی اشتغال داشتند. خانه‌های به سبک سنتی روستایی از کاه گل و خشت خام با سقف تیر چوبی ساخته بودند. پوششی ساده به تن داشتند و اغلب آن‌ها لباس محلی کردی به تن می‌کردند که همه این‌ها وجه تمایز مردم عشایری با مردم طبقات بالاتر بود.

محله‌ی کارگری: با برپایی تأسیسات شرکت نفت و ورود مهندسين و کارکنان بریتانیا شکل گرفت. سپس این شرکت به منظور بهره‌برداری از چاه‌های موجود، به کارگر و نیروی انسانی نیاز مبرم داشت و لذا کمبود نیروی انسانی را با استخدام کارگران اهل منطقه تأمین نمود. برای رفاه آن‌ها در قسمت جنوب غربی شهر منازلی ساخت که « ۲۰ منزلی کارگران و سوپر کوارتر» نام‌گذاری شده بود. در این محله یک باشگاه ورزشی که پینگ‌پنگ، دومینو، بدن‌سازی و در آن بازی می‌شد تأسیس شد و در کنار آن استخر شنای تابستانی و زمین فوتبال برای گروه ساخته شد. دره‌ای کم، عمق این بخش و بخش عشایری را که در غرب و جنوب غربی شهر قرار داشت از بخش‌های شرقی که محل سکونت کارمندان و رؤسا و مدیران شرکت نفت بود جدا می‌ساخت. از طرفی موقعیت جغرافیایی شهر به گونه‌ای بود که دره‌ای نسبتاً عمیق، تأسیسات شرکت نفت را از مناطق مسکونی جدا می‌ساخت (همان: ۱۳۹۵).

بخش کارمندی: عمدتاً این بخش پس از گسترش شهر شکل گرفت و با توسعه فعالیت‌های شرکت نفت و تغییر در وضعیت فرهنگی و اجتماعی شهر پدید آمد چراکه این‌ها بیشتر فرزندان ساکنین اولیه شهر بودند که دارای تحصیلات متوسطه بودند و در ادارات

بررسی جغرافیای تکوینی و تاریخی ... ۳۰۵

گمرک، ژاندارمری، بهداری، مدرسه و سایر واحدهای ذی ربط شرکت نفت به کار اشتغال داشتند. این گروه چون از طرفی میان مردم بومی محل برخاسته بودند با قشر کارگری هم سو بودند و از طرفی دیگر به خاطر شرایط کاری با رؤسا و مدیران در ارتباط بودند و نقش طبقه‌ی متوسط را ایفا می‌کرده‌اند. شرکت نفت برای آن‌ها منازلی در دامنه تپه شهر ساخته بود جدید بوده و همانند محله کارگری دارای امکاناتی از قبیل باشگاه و استخر شنا بود. بخش چهارم هم بخش مدیران بود: بخشی که به خاطر ترکیب اجتماعی خاص از مدیران، مجزایی بوده که فقط محل سکونت مدیران نفت شاه بوده است. در این بخش عمدتاً مدیران تعیین شده از سوی شرکت نفت که بومی منطقه نبودند و در کنار آن‌ها رئیس اداره‌ی گمرک، ژاندارمری، بانک و سایر رؤسا و مدیران که از سوی اداره‌ی متبوع خود از تهران یا ایالت کرمانشاه و شرکت نفت انگلیس و ایران انتخاب شده بودند سکونت داشتند. در واقع این طبقه پردرآمدترین و مرفه‌ترین طبقه‌ی اجتماعی شهر نفت شاه بودند که از نظر فرهنگی و اجتماعی با طبقات عشایری و کارگری سنخیت چندانی نداشتند و کم‌ترین تماسی هم با آن‌ها برقرار نمی‌نمودند. منازل آن‌ها بر بالای تپه سبک کاملاً مدرن ساخته شده بود که امکانات رفاهی و خدماتی مجزا از سایر قسمت‌ها داشت. هیچ‌یک از مردم طبقات دیگر حق ورود به این منطقه را نداشتند و همین عدم ارتباط سبب شده بود تفاوت فرهنگی در این حدود پیش بیاید (همان؛ ۱۳۹۵: ۱۴۳ / کریم پور؛ ۱۳۹۴: ۶۸-۶۰).

مردم نفت شاه که اکثریت شیعه هستند و در کنار آن‌ها با توجه به موقعیت شهر مذاهب دیگری مثل تسنن، مسیحی و اهل حق زندگی می‌کنند، به زبان و گویش کُردی کرمانشاهی تکلم کرده که به علت هم‌جواری با کشور عراق و حضور نیروهای بریتانیایی، کلماتی عربی و انگلیسی هم گفتار آن‌ها نفوذ پیدا کرده است. در کنار طبقه‌بندی اجتماعی ذکر شده، شرکت نفت برای شکل‌گیری اقدامات و فعالیت‌هایی در حوزه‌های عمرانی و خدماتی انجام داد که به شکل‌گیری هویت شهری نفت شاه منجر شد اقدامات و فعالیت‌های دیگری در ساختار و وضعیت کلی شهر صورت گرفت. که در زیر این اقدامات به‌طور کلی بیان می‌شوند. به‌هر حال اجتماع نیروهای شهری در شهر تازه بنیاد نفت شاه نیاز نوینی را برای مردمی که در این شهر

کوچک نفتی فراهم آمده بودند مطرح ساخت. به زودی نیاز به امکانات اولیه، مواد غذایی، مسکن، تأسیسات، خیابان بندی، راه سازی، فاضلاب، محل جمع آوری زباله، پلیس و امنیت، مراکز تجاری، تفریحی، رفاه، مدرسه و مراکز آموزشی، کتابخانه، دستگاه های حمل و نقل و سایر موارد دیگر پدید آمد که به زودی پس از استقرار مهندسان، کارگران، مدیران، مجموع شبکه اجتماعی، انسانی ساکن در اینجا آرام آرام شکل گرفت و به پدید آمدن شهری با قابلیت های مناسب برای طبقات اجتماعی ساکن در این منطقه شد که به ظهور شهر جدیدی بر بنیاد انرژی و نفت (انرژی نفت) انجامیده است.

تأسیس شهری مدرن با بخش های مختلف برای رفاه کارکنان، کارمندان و کارگران با سیمای شهری جذاب با خیابان های جدول کشی و کوچه بندی شده، تأسیس اداره ی گمرک، پست، پاسگاه، ژاندارمری، شهربانی، بانک، بهداری، مدرسه و کودکستان، باند فرودگاه، چند پل هوایی، کارخانه یخ سازی، تصفیه خانه نفت، جایگاه فروش محصولات نفتی، منازل سازمانی به نام بنگله برای نیروهای شرکت نفت که دارای حمام مجزا و لوله کشی گاز به صورت مجانی بود، باشگاه در محله های مختلف، سینما، سرویس های حمل و نقل عمومی و سایر اقدامات دیگری که برای نخستین بار بود که در ایران اتفاق می افتاد و در نهایت تأسیس قبرستان و مسجد شکل نمایی کامل به شهر بخشیده بود (آرمند: ۱۳۹۷: مصاحبه). بنابراین ما در تاریخ معاصر شاهد شکل گیری شهری بر اساس وجود منابع انرژی و نفت هستیم که همه ساختار شهری که طبقات، گروه های اجتماعی بر اساس نیازهای یک شهر نفت بنیان صورت گرفته بود به نحوی که همه ی اجزای شهر اعم از ساختار فیزیکی، اجتماعی و فرهنگی شهر بر همین اساس و بر محور ضرورت وجود منابع انرژی یعنی نفت سازمان یافته بود، و تابع فعالیت و ارتباط و کارکرد این گروه های در حوزه استحصال نفت بود. نکته مهم، امنیت این منبع نقش مهمی داشت. مسئله ی امنیت یکی از نکات مهم در تداوم هویت شهری نفت شهر بود. با توجه به موقعیت شهر در حاشیه مرزهای غربی ایران در همسایگی عراق، مسئله ی تأمین امنیت مسئله ای اساسی در تداوم و حیات شهری و بقای آن بود و یکی از عوامل مؤثر در افول و بقای این شهر به شمار می آید چراکه با جنگ ایران و عراق در واقع حیات شهری

۳۰۷ بررسی جغرافیای تکوینی و تاریخی ...

آن از هم پاشید. در دوران جنگ هشت ساله، این شهر به خاطر مخازن نفتی و قرارگیری در نقطه مرزی ایران و عراق مورد حمله و بمباران عراقی ها قرار گرفت و به جز تأسیسات نفتی آن، باقی شهر از بین رفت و امروزه چیزی از آن باقی نمانده است به جز یک مدرسه و قبرستانی قدیمی (بازدید از نفت شهر؛ ۶ اردیبهشت ۱۳۹۸/میهن زاده؛ ۱۳۹۵: ۱۳۴-۱۴۳).

۹. نتیجه گیری

شهرها در ادوار کهن و تاریخی عمدتاً بر اساس موقعیت های مختلف ساحلی، دریایی، کوهستانی، مرکزیت سیاسی و حکومتی و منابع طبیعی قابل دسترس شکل می گرفته است. تحولات مبتنی بر پیشرفت های ماشین و انقلاب صنعتی و نیاز به منابع انرژی در شکل گیری و بنیاد نوعی از شهرهای جدید تأثیرات ژرفی بر جای نهاد و مؤلفه های دیگری در تکوین شهر به نام انرژی پدید آمد. در این میان نفت به عنوان یکی از بزرگ ترین منابع انرژی در جهان در شکل گیری شهرها نقش برجسته ای داشته است. نفت شاه در غرب ایران یکی از این شهرها است که بر اساس انرژی بنیاد گرفته است. این پژوهش نشان داد که نفت مهم ترین عامل تکوین هستی شهر بوده است و نشان داده که نفت شاه (نفت شهر) حاصل یک زندگی اجتماعی ریشه دار و نهادینه تاریخی که دست آورد تکامل و تحولات تاریخی درازمدت باشد نبوده است بلکه نتیجه ویژگی های ژئوفیزیکی و معرفت الارضی و شناخت و کشف منابع انرژی و هژمونی تجدد و دنیای جدید و نیازش به منابع انرژی بوده است. در واقع چند عنصر مهم در شکل گیری شهر جدید نفت شاه مؤثر بوده: اول ظرفیت ها و قابلیت های ژئوفیزیکی، زمین شناختی و دارا بودن نفت، دوم نیازهای ماشینیسیم و دنیای جدید به منابع نفتی. سه دیگر تکنیک، فن و توان فکری و قدرت نیروی کار انسانی برای استحصال نفت به عنوان منبع غنی انرژی بود و در نهایت نیروی انسانی و نیازهای زیستی و اجتماعی و رفاهی آن، لذا نفت شاه حاصل تلاقی این نیازها و عوامل و تحولات بوده است که طی سال های ۱۹۲۳ تا ۱۹۷۵م. حدوداً نیم قرن بوده است. و بر این اساس مهم ترین مؤلفه اصلی و بنیادی تأسیس این شهر جدید در ایالت کرمانشاه و تاریخ معاصر ایران مسئله وجود انرژی و کشف نفت بوده است. در این مقاله با بررسی روند اکتشافات نفت و شکل گیری و توسعه و تکامل

۳۰۸ تحقیقات تاریخ اجتماعی، سال نهم، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۹۸

شهر نوین نفت شاه‌نشان داده شد که نفت شاه نه شهر بازار یا معاملات تجاری، نه شهر امنیتی یا دژ نظامی، نه شهر ساحلی و دریایی و نه شهر مذهبی و غیره بلکه شهر انرژی و شهری نفت بنیان بوده است و تکوین و تأسیس و حفظ و بقایای این شهر با به بقای نفت و منوط به تأمین امنیت این شهر در حاشیه مرزهای غربی ایران بوده است، لذا اکنون علی‌رغم وجود نفت به خاطر فقدان امنیت، این شهر با وقوع جنگ ایران و عراق ماهیت آن مورد تهدید واقع و در سراشیبی افول افتاد و تهدیدات امنیتی باعث فروپاشی نظام و حیات اجتماعی در این شهر شده است و پس از آن شهر به یک منطقه حفاظتی - امنیتی تبدیل شده است.

کتاب‌نامه

- اتحادیه، منصوره (۱۳۹۴)، *نفت چپاسرخ کرمانشاه*، چاپ اول، تهران تاریخ ایران.
- اشرف، احمد (بی تا)، «ویژگی های تاریخ شهرنشینی در ایران»، *مجله نامه علوم اجتماعی*، دوره قدیم، ش ۴، ص ۴۹ تا ۷۴.
- افشار سیستمی، ایرج (۱۳۷۱)، *کرمانشاهان و تمدن دیرینه آن*، چاپ اول، تهران: ارژنگ، ج ۱ و ۲.
- امینی، علیرضا (۱۳۸۲)، *تاریخ روابط خارجی ایران از قاجاریه تا سقوط رضاشاه*، تهران: خط سوم.
- انوری، حسن، (۱۳۸۱)، *فرهنگ سخن*، تهران: سخن، جلد ۵.
- آذرنوش، آذرتاش (۱۳۹۱)، *فرهنگ معاصر عربی به فارسی*؛ تهران: نشرنی.
- شفیعی، حسن (۱۳۷۸)، *نفت در دوره رضاشاه (اسنادی از تجدیدنظر در امتیازنامه‌ی داری*
و قرارداد ۱۹۳۳)، اداره‌ی کل آرشیو، اسناد و موزه‌ی دفتر رئیس‌جمهور، چاپ اول، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- بازدید میدانی از تأسیسات نفتی شهر و مکان سابق شهر نفت شاه، طینه و کنگاوگش؛ ۵ و ۶ اردیبهشت‌ماه ۱۳۹۸.

بررسی جغرافیای تکوینی و تاریخی ... ۳۰۹

بشارتی‌فر، صادق و دیگران (۱۳۹۶)، «تحلیل و تبیین تأثیرات صنعت نفت بر ساختار فضایی شهر (مطالعه‌ی موردی شهر آبادان)»، پژوهش‌های جغرافیای انسانی، دوره ۴۹؛ شماره ۳؛ پاییز؛ از ۳۷۶-۶۵۷.

جعفری، عباس، (۱۳۸۴)، *دانشنامه گیتاشناسی*، چاپ اول؛ تهران: مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی گیتاشناسی، جلد دوم.

دمورگان، ژاک (۱۳۳۹)، *هیئت علمی فرانسه در ایران (مطالعات جغرافیایی)*، ترجمه کاظم ودیعی، تبریز؛ انتشارات چهر، جلد ۲.

دهخدا، علی اکبر، (۱۳۳۵)، *لغت نامه دهخدا، حرف «ط»*؛ تهران: مؤسسه انتشارات مجلس شورای ملی.

دهخدا، علی اکبر (۱۳۴۴)، *لغت نامه دهخدا، زیر نظر: دکتر محمد معین؛ حرف «ت»*؛ تهران: مؤسسه انتشارات دانشگاه.

ذوقی، ایرج (۱۳۷۳)، *مسائل سیاسی و اقتصادی نفت ایران*، تهران: نشر پاژنگ.

راسخی لنگرودی، احمد، (۱۳۸۵)، *موج نفت (تاریخ نفت ایران از امتیاز تا قرارداد)*، تهران؛ انتشارات اطلاعات.

رزم‌آرا، حاجیعلی، (۱۳۳۱)، *فرهنگ جغرافیایی ایران-استان کردستان*؛ جلد ۵؛ تهران: انتشارات دایره جغرافیایی ستاد ارتش، چاپخانه ارتش.

سازمان اسناد و آرشیو ملی کشور، شناسه سند ۲۴۰/۳۰۹۸۹، *تغییر نام نطف خانه به نفت شاه*؛ ۱۳۱۳ ش.

سازمان اسناد و آرشیو ملی کشور، شناسه سند ۲۴۰/۲۵۵۱۲، *تغییر نام نطف خانه به نفت شاه*؛ ۱۳۱۳ ش.

۳۱۰ تحقیقات تاریخ اجتماعی، سال نهم، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۹۸

سلطانی، محمدعلی، (۱۳۷۳)، *جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاهان*، ج ۱، تهران: نشر سُهها.

شرافکنندی، عبدالرحمن، (۱۳۹۲)، *فرهنگ کردی - فارسی هزار، انتشارات: سروش*، چاپ نهم. شیخ امام شهاب‌الدین ابی عبدالله یاقوت بن عبدالله الحموی الرومی البغدادی (بی تا)، *معجم البلدان*، جلد ۴، بیروت: دارالکتب العلمیه.

صفی زاده بوره که یی، صدیق، (۱۳۸۰)، *فرهنگ کردی - فارسی*، انتشارات پلیکان، چاپ: اول. عمید، حسن، (۱۳۶۰)، *فرهنگ عمید*، تهران: انتشارات امیرکبیر.

غیاث‌الدین محمد بن جلال‌الدین بن شرف‌الدین راپوری، چراغ هدایت، (۱۳۶۳)، *غیاث اللغات*، تألیف: سراج‌الدین علی خان بن حسام الگوالیری اکبرآبادی، تهران: انتشارات امیرکبیر. قدمی، مصطفی، و دیگران (۱۳۹۰)، "تعیین استراتژی های توسعه‌ی شهرهای متکی به صنعت استخراج نفت با استفاده از روش SWOT، آنالیز IEA و ماتریس QSPM (نمونه‌ی مورد مطالعه: شهر دو گنبدان)"؛ *مدرس علوم انسانی - برنامه ریزی و آمایش فضا؛ دوره‌ی پانزدهم؛ شماره‌ی ۳؛ پاییز؛ از ۵۸-۳۸*.

کریم پور، کریم، (۱۳۹۴)، *تاریخچه نفت شهر، کرمانشاه*، چاپ مسعود (شرافت وزیری). مردوخ روحانی، ماجد، (۱۳۹۲)، *فرهنگ فارسی - کردی*، انتشارات کردستان، چاپ: دوم. مصاحبه با امید صفر شاهی، (دکترای باستان‌شناسی)، موضوع مصاحبه: سابقه‌ی سکونت انسانی در نفت شاه در دوران پیش از تاریخ و باستان، مصاحبه کننده: فرشته ازره؛ ۲ فروردین ماه ۱۳۹۸. مصاحبه با حسن آرمند، از اهالی قدیم نفت شاه ساکن در لندن؛ موضوع مصاحبه: محله‌های قدیمی و معماری نفت شاه و امکانات موجود در نفت شاه در گذشته، مصاحبه کننده: فرشته ازره؛ ۹ و ۱۰ دی ماه ۱۳۹۷.

بررسی جغرافیای تکوینی و تاریخی ... ۳۱۱

مصاحبه باسجاد علی بیگی؛ (استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه رازی کرمانشاه)، موضوع مصاحبه: سابقه‌ی سکونت انسانی در نفت شاه در دوران پیش‌ازتاریخ و باستان؛ مصاحبه کننده: فرشته ازره؛ ۱۰ آذرماه ۱۳۹۷.

مصاحبه با مصطفی میهن زاده؛ (بازنشسته شرکت ملی نفت ایران)؛ موضوع مصاحبه: صنایع ماشینی در نفت شاه، مصاحبه کننده: فرشته ازره؛ ۱۸ اردیبهشت ۱۳۹۷ و ۲۲ فروردین ۱۳۹۸. مصاحبه با منصور ملایری؛ (مدیر اسبق روابط عمومی خطوط لوله نفت و مخابرات منطقه غرب کشور)؛ موضوع مصاحبه: مناطق نفت‌خیز چیاسرخ و نفت شاه، مصاحبه کننده: فرشته ازره؛ ۱۸ دی‌ماه ۱۳۹۷.

مطیعی، همایون، (۱۳۸۳)، "سرگذشت قرارداد داری و به وجود آمدن شرکت نفت انگلیس و پرشیا"، *مجله‌ی اقتصاد انرژی*؛ شماره ۶۹ و ۷۰؛ اسفند؛ از ۲۳-۱۶.

مکی، حسین، (بی‌تا)، *خلع ید (کتاب سیاه)*؛ تهران: نشر سازمان انتشارات نو.

مکی، حسین، (۱۳۸۰)، *تاریخ بیست‌ساله ایران*، ج ۴؛ تهران: انتشارات علمی.

میر ترابی، سعید، (۱۳۸۴)، *مسائل نفت ایران*، تهران: شرکت نشر قومس.

میهن زاده، مصطفی، (۱۳۹۵)، *نفت شهر در آینه تاریخ*، کرج: نشر الماس البرز.

"پیشرفت‌های صنعت نفت در ایران" (۱۳۴۴)؛ *مجله‌ی بورس*، دوره‌ی یکم، مهرماه، شماره‌ی ۳۶؛ از ۹۷-۱۰۰.

"صنعت نفت ایران در غرب کرمانشاه و نفت شاه" (۱۳۴۷)، *مجله‌ی بورس*، دوره‌ی اول، آذر، شماره‌ی ۶۵؛ ص ۵۲.

"فعالیت شرکت ملی نفت ایران در زمینه‌ی اکتشاف و تولید نفت در خارج از حوزه‌ی قرارداد" (۱۳۴۸)، *مجله‌ی یغما*؛ مرداد، شماره‌ی ۲۵۱؛ از ۲۸۶-۲۸۲.

نظری به مناطق نفت‌خیز ایران در حوزه‌ی قراردادها، (بی‌تا)، تهران: شرکت سهامی افست.

۳۱۲ تحقیقات تاریخ اجتماعی، سال نهم، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۹۸

اتواطلس ایران، (۱۳۹۲)، تهران: مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی و گیتاشناسی.
وبر، ماکس، (۱۳۷۳)، شهر در گذر زمان، ترجمه: شیوا کاویانی، چاپ دوم، تهران: شرکت سهامی انتشار.

هوشنگ مهدوی، عبدالرضا، (۱۳۷۵)، تاریخ روابط خارجی ایران، تهران: انتشارات امیرکبیر.
یوسفی فر، شهرام، (۱۳۸۹)، "الگوی پیدایش شهر و شهرنشینی در تاریخ ایران"، نشریه تاریخ ایران، بهار، شماره ۶۴؛ از ۱۴۵-۱۷۰.

Takahiro, A. Sachiko, (2007): *Urbanization, educational expansion and expenditure in equality in Indonesia 1996, 1999 and 2002* international fir policy research institute.

Felicitas Hillmann, (2017), Ernst Spaan: *Comparative Population Studies*- Vol. 42: 25-54

بررسی جغرافیای تکوینی و تاریخی ... ۳۱۳

پیوست:

سند تغییر نام نطق خانه به نفت شاه؛ سازمان اسناد و آرشیو ملی کشور؛ سند شناسه ۲۴۰/۲۵۵۱۲

